

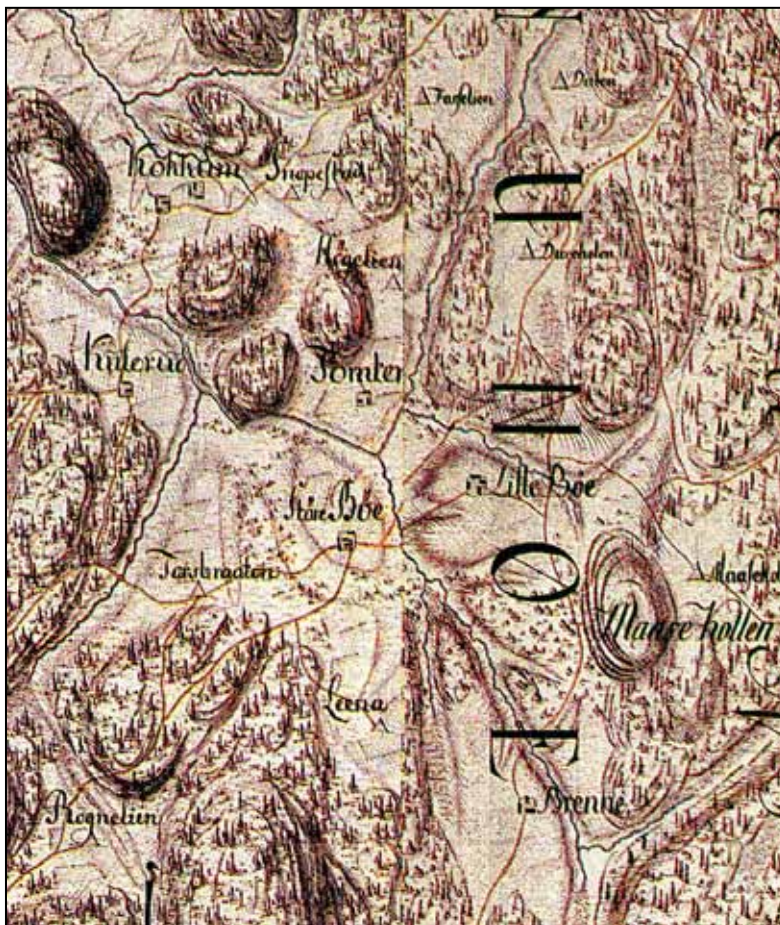
Høstvandring i Bøkroken

**Hefte utarbeidet til Varteig Historielags høstvandring i Bøkroken
lørdag 3. september 2011. Beskrivelse av de objekter som omfattes av
turen.**

Tekst og foto: Øistein Bøe

Utforming: Hans Erik Pedersen

**Kilder: Olav Spydevolds "Varteig – en liten bygds historie" (1956), "Norske Gardsbruk – bind
VII" (1987), Kåre Hoel/Tom Schmidts "Bustadnavn i Østfold – 9 – Varteig" (2010), skjøter,
folketellinger, kirkebøker og muntlige kilder.**

*Et kartutsnitt fra 1775 som viser Bøkroken, der Store Bøe fortsatt kun
er avmerket med ett gårdstun – men hvor Tomta allerede var utskilt som
egen gård. Lille Bøe ble delt først drøyt 70 år senere.*

Bøkroken

Utviklingen fra én storgård til elleve bruk

Språkforskere mener at Bø som gårdsnavn kan være opp til 1500 år gammelt, og dermed blant de eldste navnene i Norge. Og ”bø” betyr rett og slett gård.

Professor Tom Schmidt ved Universitetet i Oslo har gitt ut en bok om stedsnavn i Østfold. I et møte i Varteig Historielag i mars i år trakk han paralleller mellom storgården Torpeland (Skofteby, Toreby, Askersby og Belsby) Østaskogs og Bøe her Ovaskogs. I dette selskap kom vel også storgården Varteig Neaskogs.

Et adelsgods

Den eldste skriftlige dokumentasjonen fra Bøe er i biskop Eysteins jordebok – Rødeboken – fra 1397. Da får vi opplyst at eierne av Bøe betalte skatt til både Varteig kirke og Kolberg kirke i Onsøy. Ser vi på matrikkelen fra 1667 er Store-Bøe adelsgods, mens eksempelvis Rognerud og Brenne er kirkegods. ”Adelsgods” høres jo flott ut, men det betyr ikke annet enn at det var adelskapet som eide gården mens det var leilendinger som drev jord og skog. Det var eierne av Elingård i Onsøy som også var eiere av Bøe.

5000 mål

Et samlet Bøe gikk fra Bøkrysset til Rakkestad-delet ved Fosselia, og i øst og nord mot Brenne, kommunegrensa mot Rakkestad og mot Rognerud. Grovt regnet snakker vi vel om et areal på rundt 5000 mål, hvorav i underkant av 1000 mål i dag er dyrket mark. Av dette utgjør et samlet Vesle-Bøe rundt 1300 mål, hvorav 250 mål jord.

Det som i sin tid var én gård, består i dag av elleve gårder – Rogndalen, seks Bøe-gårder (fire fra gnr 3028 og to fra gnr 3029), Bøhaugen, Tomta, Lia og Snoppestad. I tillegg kommer Fosselia, Høkelia og Bødalen som ikke lenger er selvstendige bruk. De lærde strides ellers om hvorvidt Dueholen i sin tid lå under Bøe eller Rognerud.

Bøndene på de to Bøe-gårdene var for øvrig blitt selveiende i 1688.

Et stykke jord

Mens Vesle-Bøe bare ble delt én gang – mellom to brødre i 1849 – ble Store-Bøe gjenstand for en langt større oppstyking.

Først i en todeling mot slutten av 1600-tallet, der man grovt skissert kan si at det ble et østre Store-Bøe bestående blant annet av det som i dag er Søstua (3028/1) og Nestua (3028/2), og et vestre Store-Bøe.

I 1723 gifter datteren på vestre Store-Bøe seg med en sønn fra Sælid. Det heter så beskjedent i historien at Berthe Christense og Henrik da fikk ”et stykke jord” hvor de kunne etablere seg. Det var starten på Tomta (3028/15), som også i sin tid omfattet Høkelia (3028/16) og Lia (3028/10).

Omregnet til dagens areal vil det si at dette ”stykke jord” egentlig var på rundt

Oversiktsbilde over Bøkroken, tatt fra Bøkollen. De to nærmeste gårdene tilsvarende det gamle Vesle-Bøe, med 3029/1 midt i bildet og 3029/2 til høyre i bildet. Det øvrige tilhørte Store-Bøe, der vi ytterst til høyre i bildekanten ser Bøhaugen, og deretter mot venstre i bildet Tomta, Nordstu-Bøe, Oppstu-/Bortstu-Bøe, Nestu-Bø og Søstu-Bø.

700 mål, hvorav 125 mål i dag er dyrket mark.

Den vestre delen av Bøe Store fortsatte å splittes opp. På 1780-tallet ble en betydelig del av gården solgt til en sønn på Vesle-Bøe. Dette tilsvarer i dag Nordstua (3028/11) og Bøhaugen (3028/12). Resten av den vestre delen, altså Bortstu-/Oppstu-Bøe (3028/7), fortsatte å gå i slektsrekka, mens den andre halvdelen skiftet eiere flere ganger.

På 1840-tallet kom så de siste delingene i Bøekroken, ved at Søstua og Nestua ble delt i 1848, og Vesle-Bøe ble delt (3029/1 og 3029/2) året etter.

Innimellom disse fradelingene levde husmannsplassene på sett og vis sine egne liv, der noen av dem ble selvstendige bruk mens andre gikk tilbake til gården. Ved folketellingen i 1865 var eksempelvis bøndene både på Fosselia, Snoppestad og det ene Rogndalen blitt selveiere, mens Dueholen og Lia ble drevet av leilendinger.

Flere av gårdene i Bøekroken er gamle slektsgårder. Oppstu-Bøe (3028/7) kan i alle fall dokumentere

elleve generasjoner rett nedadgående. På Nestu-Bøe er det niende generasjon som vokser opp – selv om det der har vært noen ”sideveis” eierskifter.

”Et stykke jord” kalte bonden på Store-Bøe det da datter og svigersønn i 1723 etablerte seg på Tomta. Dette bildet er tatt ca. 1946-1947, og viser fra venstre Åse Sørensen, Hjørdis Tomta og Olga Bøe, med barna Helge Tomta, Finn Tomta og Knut O. Bøe. Bak ser vi bryggerhus, bu og fjøs som ble revet på 1950-tallet.

1. Lauvås

Karl Brendes sommerbolig – 3028/25.

Karl Brende var en institusjon i Varteig, selv om han tidlig flyttet ut av bygda. Spesielt er hans navn knyttet opp til musikkforeningen Ekko, der han var dirigent i årene 1923 – 1956.

Sommeren etter at han hadde sluttet som dirigent, tok han for øvrig på seg å instruere interesserte unggutter i området. De første fra Brendes ”sommerskole” debuterte i Ekko allerede 1. mai i -58. I årene fram til 1961 var det i alt femten gutter fra denne undervisningen som meldte seg inn i Ekko, og som dermed sikret verdifull rekruttering til korpset.

Musikkforeningen Ekko var stiftet 6. april i 1922, og Karl Brende ble korpsets dirigent allerede året etter. Første året hadde Marius Lia (Bråten) vært instruktør.

Brende la ned et betydelig arbeid i korpset. Han var bosatt i Oslo, men reiste til Varteig i helgene. Derfor ble musikkøvelsene i Ekko som oftest holdt på lørdagene.

Dirigentfunksjonen medførte også mye praktisk arbeid. Blant annet satt han i ledige stunder i Oslo og håndskrev noter, ut fra den besetning som Ekko til enhver tid hadde.

Musikkforeningen Ekko hadde for øvrig sin siste opptreden på bygdedagen i 1996.

Revisor i Store Norske

Karl var født på Furuholmen 27. juli i 1884. Foreldrene Anne Christensdatter og Hans Christian Andersen overtok midtre Brenne i 1893, etter Annes tante og onkel. Karl fikk derfor hele oppveksten på Brenne.

På et tidspunkt rundt 1920 etablerer så Anne seg på Lauvås sammen med datteren. Når Karls søster dør her på Lauvås i 1926, er moren 78 år gammel. De siste årene hun levde bodde Anne hos sønnen i Oslo.

Det er noe uvisst når Karl flytter fra Varteig. I 1910 er han imidlertid bosatt i Tinn kommune i Telemark, der han bor på ”Vaaer”. Da er han 26 år og benevnes da som bokholder.

Hans yrkeskarriere startet imidlertid som kontorist ved Furuholmen lense, og senere ved Kykkelsrud kraftanlegg i Askim. Deretter kom han til Rjukan og Notodden kraftselskaper.

Lengst fartstid hadde han imidlertid som revisor i Store Norske Spidsbergen Kulkompagni i Oslo.

Karl fikk to barn – Aslaug født 5. november i 1916 og Unni født 25. november i 1929.

Karl startet eget korps mens han var på Rjukan. Datteren Unni mener imidlertid at han også ledet korps i Oslo, og nevner blant annet Majorstuen Skolekorps. På sine eldre dager var han for øvrig med på å stifte skolekorps på Kvam på Hitra. Karls husholderske, Juliane Kvam, var fra Hitra, og det var nok på et av sine besøk til Trøndelag han tok et initiativ til å starte korpset.

Bygningene fra 1864

Det er noe usikkert når Lauvås ble etablert som bosted, men både uthus og opprinnelig bolig er datert tilbake til 1864. Det samme gjaldt kjelleren, som nå er revet. Det er grunn til å tro at bygningsmassen er fra den tid da plassen ble etablert.

Yvonne Kvisler og Harald Arntsen kjøpte Lauvås i 1994, og har foretatt en gjennomgripende restaurering og utvidelse av boligen.

*Boligen på Lauvås,
slik den var i 1994.*

*Karl Brende, som dirigerte
Ekko fra 1923 til 1956.*

2. Nordre Rogndalen (”Gammeltomta”)

Gjørtleren Lars fra Toten – 3028/6.

Rogndalen var opprinnelig husmannsplass under Bøe store, trolig etablert på slutten av 1600- eller begynnelsen av 1700-tallet. Det har vært fire boplasser knyttet til Rogndalen, de to gårdene, ei stue oppe i Rogndalshavna, på vei mot Askedalen, og i tillegg Søndre Rogndalen – Petterstua.

Kom fra Setne på Toten

Med all respekt for de mange som har slitt for føda her, er det likevel én familie som fascinerer mer enn de andre. Det gjelder en familie på seks personer som rundt 1870 kom fra Setne på Vestre Toten og slo seg ned i Varteig.

Det var mor Berthe, far Lars, sønnen Lars d.y., døtrene Oleane og Fredrikke og barnebarnet Laura. De brøt opp fra en trang husmannstilværelse på Toten for å søke bedre kår lenger sør.

I 1865 bodde de på husmannsplassen Sethneløkken på Kolbu på Vestre Toten, der de har ei ku og fire sauer.

”Kjøbe Jord og gifte seg”

Lars d.y. og Oleane kommer flyttende til Varteig i 1870. I rubrikken ”Opgiven Hensigt med Indflytningen” står det i kirkeboka såre enkelt for Lars: ”Kjøbe Jord og gifte seg”. For Lars er det anført at han skal bosette seg på Bø, men det tør nok ganske sikkert være ment Rogndalen, mens Oleane bosetter seg på Sulusnes. Fredrikke, den andre søsteren, kom flyttende i 1872, og bosatte seg da foreløpig hos broren på Rogndalen. Fredrikke hadde for øvrig med seg datteren Laura da hun kom til Varteig.

Husmannsfamilien fra Toten fikk nok formodentlig bedre vilkår i Varteig. Ved folketellingen i 1875 er foreldrene Berthe og Lars Olsen selveiende på Nedre Sulusnes – gården som nå eies av Peder Sandaker. Det var to eiere av denne gården, og datteren Oleane er gift med sønnen på den andre halvdel – Johannes Johannessen.

En datter av Oleane og Johannes, Marie, og mannen Karenius eide for øvrig også Sulusnes i noen år tidlig på 1900-tallet, før Johannes Sulusnes (far til Jørgen Sulusnes) kjøpte gården i 1917.

Gjørtleren Lars

Lars kom til Rogndalen da han var 24 år, og giftet seg året etter – i 1871 – med Karen Juline. Hun var datteren til Marie og Ole på Rogndalen.

På Nordre Rogndalen livnærte Lars og familien seg som småbruker og lensearbeider, men i ettertid er han nok mest kjent som gjørtler – eller metallstøper, om man vil.

I likhet med både faren på Sulusnes og en onkel hjemme i Setne, var nemlig Lars på Rogndalen drivende flink finsmed.

Lars var en hederskronet gjørtler – kjent for å lage vakre mortere, dombjeller, strykejern og lysestaker – blant annet. Mye ble sikkert produsert på bestilling, men det fortelles også at han reiste rundt og solgte ting han hadde laget – blant annet støpte knapper.

Muntlige overleveringer forteller også at Lars Rogndalen støpte en kirkeklokke, men det er ikke verifisert.

Juline Rogndalen døde på Nordre Rogndalen i 1917. De siste årene av sitt liv var Lars Rogndalen alderssvekket, og tilbrakte sine siste år hos sønnen Ole og svigerdatteren Andrine på Midtre Rogndalen. Der dør gjørtleren 11. august i 1925.

*Gjørtleren Lars
Larsen – som
kom fra Toten
og etablerte
seg på Nordre
Rogndalen.*

*Lars på Rogndalen var
en dyktig finsmed. Her
en morter fra hans hånd.*

3. Torebråten

Husmannsplassene i Bøkroken – 3028/7.

Husmannsplassen Torebråten ("Torebråtæn") ble ryddet tidlig på 1700-tallet. Vi konstaterer at det de neste tiårene er en viss sirkulasjon av husmannsfolk mellom blant annet Torebråten, Lena, Sørli, Dueholen og Norddalen.

Omkring 1780 bosetter enka på Bøe store seg her. Mari Pedersdatter satt igjen med en stor ungeflokk, hvorav seks ennå ikke var konfirmert, da mannen Peder Ingemundsen døde i 1774. Mari satt i ennå noen år med deler av gården, men flyttet så til Torebråten sammen med de yngste barna.

Siste husmannen på Torebråten var Halvor Jonsen fra Hauger (født 1769). Halvor var bror av Kari Jonsdatter Hauger, som var gift med bonden på Bøe – Tore Pedersen. Svogerskapet mellom eier og husmann var formodentlig årsaken til at Halvor og kona Anne i 1800 fikk skjøte på Torebråten og dermed ble selveiere. Anne og Halvor drev plassen i noen år, men solgte den tilbake til eieren av Bøe store i 1810. Senere etablerte familien seg på Moum i Borge.

Tretten husmannsplasser

Til litt forskjellig tid har det vært minst tretten husmannsplasser i Bøkroken. Mange av plassene gikk

på et tidspunkt tilbake til gården, mens andre utviklet seg til selvstendige enheter.

- Rogndalen ble ryddet tidlig, men vi vet ikke om det var en eller to husmannsplasser. Det utviklet seg til fire boplasser. Er nå én driftsenhet.
- Fosselia, som trolig ble ryddet i andre halvdel av 1700-tallet. Ble selvstendig enhet, og forble det fram til 2009.
- Høkeli, nevnes som husmannsplass i 1723. Ble selvstendig enhet fram til småbruket ble kjøpt av Lars Bøe i 1932 og lagt under Nordstu-Bøe.
- Snoppestad, ble kalt Myren, og ble ryddet tidlig. Anders Ingemundsen, født i 1734 og bror av Peder Ingemundsen på Store-Bøe, har vært blant oppsitterne. Ble selvstendig bruk i siste halvdel av 1700-tallet.
- Lia, usikkert, men ganske trolig startet som husmannsplass under Store-Bøe. Ble selveiende på slutten av 1860-tallet.
- Amonhytta, hvis historie i stor grad har gått i graven med tidligere generasjoner.
- Askedalen, som var husmannsplass fram til Marthe Askedalen dør der i 1893.
- Torebråten, som ble ryddet tidlig og var bebodd både av enka på Bøe og av svoger og svigerinne av bonden på Bøe. Var selveiende enhet i rundt ti år omkring 1800, men ble deretter ført tilbake til gården.
- Lena, som ble ryddet tidlig, men som også ble lagt ned igjen ganske tidlig, trolig allerede rundt 1820.
- Ulvedalen, der historien er ukjent. Ifølge Olav Spydevold ble plassen ryddet tidlig på 1800-tallet.
- Bødalen, usikkert når plassen ble ryddet, men skal ha vært selveiende allerede i 1865.
- Sørli, ble ryddet tidlig på 1700-tallet og lagt øde en gang mellom 1865 og 1875.
- Mastekollen, ble ryddet tidlig, og trolig lagt øde omkring 1864.

Selveierbruk

De fem første plassene utviklet seg altså til selveierbruk, hvor det i dag er bosetting på tre av dem, bygningsmasse på en fjerde, mens det på den femte plassen var bosetting til 1960-tallet, men bygningene er nå revet.

De seks neste plassene er borte, med unntak av Bødalen, der det er ført opp en feriebolig på en utskilt tomt like ved der husmannsplassen lå.

De elleve første plassene lå under Store-Bøe, de to siste (som også er borte i dag, kun med rester etter hustuffer) lå under Vesle-Bøe.

I 1801 var også Dueholen benevnt som husmannsplass under Store-Bøe, men ifølge Olav Spydevold skal dette "visstnok være feilaktig".

Dessuten er det flere hustuffer og stedsnavn som indikerer bosetting. Blant annet er det klare hustuffer både på Haugen på Bøe (3028/7) og i Hustomta på Tomta (gnr. 3028, bnr. 15). Navnet

Hustomta finner vi også på Bøe lille (3029, 1).

Under Vesle-Bøe har vi også Bentebråten som mulig husmannsplass, men den har så langt ikke kunnet verifiseres.

Både på Haslebråten (3029/2) og Erikløkka (3029/1) er det rydningssten, men det er ukjent om det har vært bosetting her.

Bygningene på Torebråten lå der jakttårnet står. Til venstre i bakgrunnen skimtes Nordstu-Bøe.

4. Dansærbærja

Samlingsplass for ungdommen – 3028/7.

Dansærbærja på Brånaåsen har fått sitt navn fordi dette var en samlingsplass for ungdommen til litt ut på 1900-tallet.

Vi vet ikke når danseplassen ble tatt i bruk, men som ”et sted å være” kan man jo si at dette relativt flate, store området var velegnet både til en svingom og kanskje også et slag poker.

I mangel på forsamlingslokaler, var det for de unge å samles i et veikryss eller på en danseslette.

I Varteig er vel Skolesletta ved Tangen og Utsikten i Svingene mest kjent, men det var altså flere samlingssteder.

En av dem lå i Rogndalshavna, på vei mot Askedalen. Danseplassen der ble benyttet fram mot andre verdenskrig. Ole Rogndalen (født 1944) forteller at faren Håkon Rogndalen (født 1915) spilte til dans her som ungdom. Han trakterte da munnspill. Ole Rogndalen husker at det sto en krakk ved plassen da han var guttunge, trolig tidlig på 1950-tallet.

Ole A. Bøe (født i 1919) har fortalt at i hans ungdomstid samlet ungdommen seg til dans i Rogndalshavna.

5. Bøsaga

Gårdssaga med godt rykte – 3028/2.

Gårdssaga på Bøe er på omkring 5 x 21 meter, med støpte fundament. Bygningen har enkel bordkledning med tak av bølgeblekkplater. Det er særegne bygningsmessige detaljer inne på saga, der det blant annet er brukt naturgrodde emner i stedet for bygningsbeslag.

Bøsaga ble satt opp rundt 1930 av Anders T. Bøe. Det ble selvsagt gjort for å styrke næringsgrunnlaget på gården, men vel så viktig var det nok at saga ble et sysselsettingstiltak for sønnene som gikk arbeidsledige.

Rikard Kokkim hadde vært skjæremester på Grytesaga, og han ble engasjert både for å lede byggingen av saga og for å være skjæremester på Bøe i den første tiden.

Anders T. Bøe kjøpte tømmer og skar, samtidig som det også var sagskurd av tømmer fra egen skog, i tillegg til leieskurd. Sagdriften fortsatte da Georg A. Bøe overtok gården i 1956, med hjelp både fra søsken og innleid arbeidskraft for øvrig. Det ble skåret leieskurd på saga til omkring 1980.

Med skjæring på to blader, var det behov for minst 6-8 mann. Sesongen på saga startet på ettervinteren, med opphold i våronna, for så å fortsette ut mot sommeren.

Bøsaga hadde et svært godt rykte på seg, og sagmannskapet ble berømmet for å skjære pene materialer.

Bøsaga ble i mange år drevet med dampmotor. En brukt lokomobil var blitt innkjøpt fra Svinndal da saga var ny. Dampmotoren ble erstattet da gårdens eier selv bekostet trafo ved saga.

Den første tiden var Bøsaga utstyrt med bare ett blad. Senere fikk Anders tak i en dobbeltspinner,

og saga ble gjort om til to blad. Nå var det riktignok visse begrensninger på ytelsen i dampmaskinen, slik at man kunne eksempelvis ikke skjære to store tømmerstokker samtidig.

Fortsatt blir det år om annet skåret tømmer på Bøsaga, men i beskjedne målestokk og på kun ett blad.

Bøsaga – som ble reist omkring 1930 som sysselsettingstiltak.

6A/6B. Middelalderkirke i Bøkroken

Gårdskirke som forsvant med Svartedauden – 3028.

Ifølge et sagn skal det ha ligget en kirke i Bøkroken før Svartedauden. De muntlige fortellingene angir to alternative plasseringer – enten øst for Bøhaugen (3028/12) eller i området ved Oppstu-Bøe (3028/7) / Nordstu-Bøe (3028/11) / Nestu-Bøe (33028/2).

Det er ikke foretatt utgravninger, men både hobbyarkeologer og profesjonelle har vist stor interesse for den muntlige beretningen.

Lillian Nyborg, nå konservator ved museet i Halden, tok masteroppgaven sin i 1999 på glemte kirker. I fjor sommer var hun på befaring i området i forkant av at hun foredro om emnet i et møte i Varteig Historielag, og hennes teori var at kirken må ha ligget ved de nåværende Bøe-gårdene.

Kirken på Bøe

Olav Spydevold skriver i ”Varteig – en liten bygds historie” (1956) at kirken skal ha ligget ved Bøhaugen, og at prestegården lå like nord for gårdstunet på Store Bøe.

Han skriver også at det ”for en del år tilbake” under pløying ble funnet en gammel sten- eller brulegging nettopp der prestegården skal ha ligget. Likeså støtte man under graving etter vann på en brygge der prestegårdens vanndam skal ha ligget.

Under befaringen i Bøkroken ble Lillian Nyborg svært fascinert av både terreng og beliggenhet. Kirken skulle ligge høyt og fritt, og det har den hatt alle muligheter for i Bøkroken. Derimot tviler hun på at kirken lå ved Bøhaugen. Hun tror helst det kan være bygdebokforfatteren som har blandet sammen gårdsnavnet Bøhaugen og det lokale stedsnavnet Haugen på Bøe (3028/7).

Ut fra hvordan det gamle Store Bøe ble delt opp, er det mest sannsynlig at gårdens bebyggelse har ligget i sør eller sørvest – mens Bøhaugen blir nord/nordøst.

Det lokale stedsnavnet Haugen er området mellom gårdstunene på de to Bøe-gårdene 3028/2 og 3028/7, og en slik plassering er i tråd med hva Nyborg oppfatter som trolig.

Nær gårdstunet

De private, gamle middelalderkirkene lå i nær tilknytning til gårdstunet, ofte faktisk som en del av den øvrige gårdsbebyggelsen. Det var selvsagt status forbundet med å ha egen kirke på gården. Derfor er også hennes utgangspunkt at den eventuelle kirken i Bøkroken har ligget ved gårdstunet på det som en gang var Store Bøe. Et kirkested ved Bøhaugen mener hun ville vært uforholdsmessig langt borte fra det man går ut fra at var plasseringen for gårdstunet.

Selv om beretningene om kirke i Bøkroken ikke er skriftlige, og derfor ikke lar seg verifisere, hadde Nyborg stor tiltro til sagnet. Hun henviste til tilsvarende muntlige overleveringer flere andre steder,

der utgravninger har bekreftet fortellertradisjonen.

Kirkebygget som eventuelt sto på Bøe var nok trolig av beskjedne størrelse. Kirken var primært for gårdens folk. Vi snakker eventuelt om en såkalt stolpekirke, som var forløperen til stavkirken.

SA skrev om de glemte middelalderkirkene i fjor høst, og tok blant annet da for seg kirken som skal ha ligges på Bøe. Slik tenker avis-tegneren seg hvordan stolpekirken kan ha sett ut.

Før Svartedauden

Lillian Nyborg hadde også klare formeninger om når kirken på Bøe eventuelt skal ha vært i bruk, nemlig i tiden mellom kristningen av distriktet og fram mot midten av 1300-tallet, da Svartedauden herjet.

Kristendommen begynte å komme til Norge allerede på 800-tallet. Det er uvisst når man kan si at Viken var å anse som kristnet, men kong Olav Haraldsson – grunnleggeren av Borg i året 1016 – spilte jo i så måte en avgjørende rolle i Norges kristning.

Epoken for en kirke i Bøekroken ble så brått avsluttet med Svartedauden. En pandemi som herjet i 1349-1350, og som man mener tok livet av omkring to tredeler av landets befolkning.

Når Lillian Nyborg satte året 1350 som definitiv sluttstrek for en mulig kirke på Bøe, skyldes ikke det bare at det ble smått med kirkegjengere etter Svartedaudens herjinger. Vel så avgjørende var det at pandemien også tæret hardt på prestestanden. Prestene ble jo tilkalt for å gi den syke den siste olje, og risikerte jo derfor mer enn de fleste selv å bli smittet.

7. Bygningsmasse fra ukjent gård

Kan være fra før den første delingen av Store Bøe – 3028/7.

På Haugen under Bøe (3028/7) er det tydelige tufter etter både et bolighus og en driftsbygning.

Arkeolog Morten Hanisch ved Fylkeskonservatorens kontor var på befaring her i 2003. Han kunne ikke tidfeste murene, men mente de godt kunne være rundt 300 år gamle, altså fra omkring 1700, og i så fall kanskje fra før den første delingen av Bøe store.

Stenrekka ned mot jordet mente han var deler av fundamentet for låve med fjøs og eventuell stall.

Det ble også påvist plass for en gårdsbrønn. Nå er den grodd igjen, men for noen tiår siden var det beviselig et vannoppkomme som ble benyttet som drikkekilde for beitende hester på området. Trolig

har låvebygningen og bolighuset vært deler av det samme tunet, reist og bebodd i samme periode. Størrelsen på tuftene tilsier at bygningsmassen ikke har vært på en husmannsplass, men fra et gårdsbruk. Mulige utgravninger kunne kanskje gitt svar på om hustuftene kan ha vært gårdsbygningene for det felles Bøe store som var før den første delingen ble foretatt.

Finn Tomta har her slått seg ned i tuftene etter bolighuset på det som kan ha vært gårdstunet på et samlet Store-Bøe.

8. Skolestue på Bøe

Fast undervisningssted fram til 1893 – 3028/7.

Boligen på Bøe (3028/7) ga også rom for skolestue – både i den tiden det var omgangsskole og senere da det ble seks faste skoler i Varteig.

Bolighuset er reist i 1850. Det var jo omgangsskole lenge før det, så det var nok skole også i gamlestua. I omgangsskolens tid sirkulerte jo undervisningen rundt om på gårdene, men fra 1867 ble det faste skoler. Ovaskogs var det på Bøe og Gryte, Neaskogs på Hasle og Brunsby, og Østaskogs på Galteryggen og Stubberud.

Dette fortsatte fram til 1893, da det ble tre faste kretsskoler. Kokkimskolen – dagens Høgheim – sto da ferdig, og grendeskolen på Bøe opphørte.

Bestefar Georg T. Bøe, som jo hadde særdeles kort vei på skolen, kun gjennom ei dør fra kjøkkenet og inn i stua, fortalte at det var tre uker skole, og deretter fri i tre uker mens skoleholderen underviste

på Gryte-skolen. Alle årsklassene gikk sammen. Læreren hadde en årslønn på 700 kroner på 1880-tallet. For det måtte han betale for kost og losje. Læreren bodde ofte hjemme på Bøe, og han betalte oldemor og oldefar fem kroner uka for mat og seng. Kommunen betalte eieren på Bøe 40 kroner året i leie for skolestua, men da sto gårdens folk for fyring og rengjøring.

Juletefest

Det var – kanskje hvert på sitt vis – to udiskutable høydepunkter i skoleåret. Det ene var da presten anskred for å overvære eksamen. Hyggeligere var nok den tradisjonelle skolejuletefesten som ble holdt i romjula.

Bestefar fortalte det ble tatt inngangspenger til festen. 25 øre kostet det, men da vanket det også kaffe, melk, boller og julekake, og selvsagt var det juleandakt og gang rundt treet. ”Jeg skal si vi gledet oss til den dagen”, fortalte bestefar.

Den gang var det skikken å høste juletreet på tampen av skolejuletefesten. Treet var pyntet med epler, godtehester, godtekjerringer, kjeks, nøtter og sukkertøy. Dette ble lagt i poser på et bord, og ungene kom i tur og orden og fikk hver sin pose.

”Så var festen slutt og alle takket og ba adjø”, fortalte bestefar.

Så kan man jo undres hvor alle menneskene gjorde av seg i de relativt begrensede rommene på Bøe, men der det er hjerterom er det som bekjent også husrom – også på en juletefest.

9. Landhandel på Bøe

Dårlig butikk for Ole Johannessen – 3028/11.

På Nordstu-Bøe (3028/11) var det på 1870-tallet landhandleri, drevet av Ole Johannessen, som eide gården.

Ole var tidlig ute med sin butikkdrift. Han fikk handelsbrev i 1875, og da var det – så vidt vi vet – utstedt bare ett handelsbrev tidligere i Varteig, nemlig til Ole Christiansen Bergby i 1871.

Ole og familien hadde kommet til Bøe i 1864, etter at de året før hadde fått skjøte på gården. Forrige eieren var Marthe Andersdatter, opprinnelig fra Bergerud og Peder Larsen Bøe, med røtter på Kongsrud.

Ole Johannessen var fra Torp i Rakkestad, født i 1831. Kona het Anne Arnesdatter, og da de kom til Varteig hadde de fått barna Marthe, Andrine og Oleane. På Bøe vokste familien med barna Arne, Johannes og Hansine.

Ole og kona hadde startet sin butikkdrift i 1874, men landhandleriet fikk en trang fødsel. Allerede ved slutten av dette året varslet de nemlig formannskapet om at de ville slutte ved årsskiftet.

Handelen hadde dette året innbrakt ham bare 60 spesidaler.

Så må Ole Johannessen ha ombestemt seg, ettersom han fikk handelsbrev året etter. Han fikk nok imidlertid store konkurrenter i skreddermester Svend Johan Bjørndal som fikk handelsbrev på Gryte, og Bernhard Eriksen, som hadde handelsbrev for landhandel på Furuholmen. Begge disse landhandleriene fikk imidlertid kort levetid.

Olav Spydevold skriver i Varteigboka at flere landhandlere slet økonomisk, og måtte søke om nedsettelse av handelsskatten for å klare seg.

Vi vet ikke hvorfor Ole og familien valgte å forlate Bøe, men i 1880 selger de i alle fall gården og flytter tilbake til Rakkestad igjen. Kjøper er for øvrig Edvard Olsen – som er tippoldefar til Øivind Bøe, som har gården i dag.

10. Bronsealderrøyser på Tomta

3000 år gamle graver i ”Enræne” – 3028/15.

Tre godt synlige rundrøyser i det som lokalt blir benevnt som Enerne – eller på dialekt ”Enræne”. Gravrøysene skal være fra bronsealderen, uten at de er nærmere datert i det som er å lese på

Askeladden – Riksantikvarens database over fredede kulturminner. Eldre bronsealder er satt til tiden 1800 til 1100 før Kristus, mens yngre bronsealder er 1100-500 før Kristus. I så måte kan derfor gravrøysene utmerket godt være minst 3000 år gamle.

Flere funn

Dette er de eneste gamle gravene som er påvist i Bøkroken, men det er gjort mange andre funn. Her på Tomta ble det i Anders Tomtas tid (1862-1949) funnet halvdelen av en stenøks. Dessverre forsvant øksa ved et innbrudd på gården midt på 1950-tallet.

Ved Sørlibekken like bak gårdstunet på Vesle-Bøe (3029/1) fant Eugen Grøtvedt et stenøks-emne på bekkekanten under våronnarbeid, trolig på 1960- eller 1970-tallet.

Dessuten er det gjort en rekke funn av flint – det meste avslag, men også noe tilvirket.

Det er også påvist mange kullmiler i Bøkroken, også her på Tomta – hvor det også er reist spørsmål om det kan ha vært jernmile.

Stenalderlokaliteter

Selv om vi her snakker om et tidsspenn på noen tusen år, blir det likevel som nyere objekter å regne i forhold til de funn som ble gjort i 2006 under arkeologiske prøvestikk som ble foretatt i forbindelse

med utbyggingsplanene på Rudskogen. Da ble det påvist i alt elleve stenalderlokaliteter, hvorav halvparten på Bøe og Brenne. Og her snakker vi om funn fra eldre stenalder – altså som er fra mellom 9200 og 8050 før Kristus.

I disse lokalitetene ble det påvist avslag av både kvarts og flint.

Den gang sto havet 150 meter høyere enn i dag. Hele Bøkroken lå under vann, og Bøkollen og toppen på Lenaåsen lå som øyer i ishavet, når de første jegerne gjorde strandhogg her.

Det gir et tidsperspektiv når man i slektsforskning sliter med å finne oldeforeldrene sine fra 1800-tallet.

Tre bronsealderroyser er påvist på Tomta. Gravene kan være minst 3000 år gamle. Her har Finn Tomta slått seg ned på den midterste haugen.

11. Engås

Jettegrytene (3028/16 Høkelia) – Musikksletta (3024/1 Snoppestad) – Bergmannshula (3028/15 Tomta).

Jettegryter

Fem godt synlige, komplette jettegryter innenfor et område på omkring 4,50 x 5 meter. I tillegg to halve jettegryter. Den største er litt oval, har en diameter på 55-60 cm og er omkring 80 cm dyp. Jettegrytene ligger 116 meter over havet.

Olav Spydevold bringer i "Varteig – en liten bygds historie", som kom ut i 1956, videre et sagn som skal ha levd i omegnet: "Bergmannen har engang grepet inn

En av de fem jettegrytene i Engås, som er opptil 80 cm dype. (Foto: Synnøve Lunde Karlsen).

i fjellet over Tomta. Her kan ennå sees merker etter bergmannens fem fingre.” Dette sagnet er for øvrig gjengitt i boka ”Eventyrlige Østfold” som Torill Stokkan ga ut i fjor.

Musikksletta

Musikkforeningen ”Ekko” hadde som tradisjon å spille koraler på Engås klokka sju på morgenen hver første påskedag. Korpset var stiftet i 1922, og beholdt tradisjonene på Engås til nærmere andre verdenskrig.

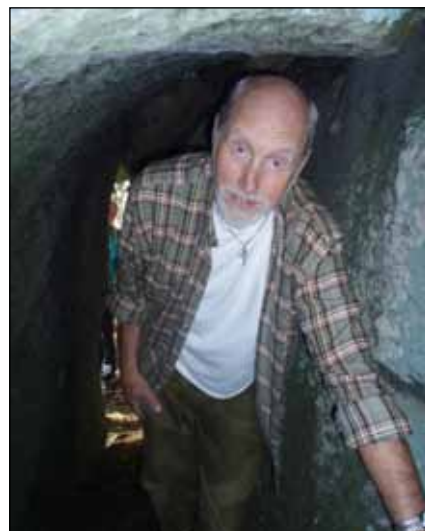
Det ble beitet i området den gang, slik at Musikksletta var åpen og lyden fra korpset bar langt. Hvis påska kom tidlig, kunne det jo enda ligge mye snø. Med tunge instrumenter var det derfor en ganske strabasjøs ferd opp på sletta. Med årene opphørte denne tradisjonen, til fordel for at Ekko spilte koralene ved kirken.

Bergmannshula

Bergmannshula er et fantastisk naturens byggverk, der en svær stenblokk må ha løsnet og glidd ut fra bergveggen slik at det er en sammenhengende blokk som nå danner både tak og frontsetting. Denne blokken er formet slik at det blir et buet tak, nær sagt en velving inne i hula.

Inngangen til Bergmannshula er omkring 0,40 x 1,90 meter. Hula er ca. 4,20 meter dyp, 1,90 meter på det høyeste og en meter på det bredeste.

*Gunnar Kullerud i åpningen til Bergmannshula.
(Foto: Synnøve Lunde Karlsen).*

12. Kverna i Høkelibekken

”En ringe flom-Quern” (3028/16 Høkelia – 3028/2 Bøe)

I Høkelibekken lå en av mange bekkverkner i området. Fortsatt er det godt synlige stener etter røs, hvor tre av røsa er delvis intakt. En møllesten fra denne kverna er i privat eie.

Dette var opprinnelig en kvern for gården Tomta (3028/15), for ifølge Arne Tomta (født 1907) skal møllestedet være fra før Høkelia ble skilt ut fra Tomta. Høkelia nevnes som husmannsplass i 1723, men ble ikke selveiende før i 1847.

De fleste bekkverknerne var nok av beskjedent omfang, men ga kanskje rom for å male det melet som trengtes på den ene gården. Det står da også om en av kvernene under Bøe at det var en ”ringe flom-Quern”. Altså lot den seg bruke bare i vår- og høstflommen.

I 1779 ses av fogdregnskapene at det er bygd opp et lite kvernbruk under Vesle-Bø. Det kalles i 1782 ”et lidet ubetydelig querne-brug i en Bæk, hvor ikke engang kan males til husbehov”.

Mange kverner

Det virker nesten som om hver gård hadde sin kvern, og bare til Bøbekken med bekkeforgreninger lå det sju-åtte kverner.

I Sagabekken mellom Rognerud og Dueholen lå det både kvern og sag. Under kulturminneregistreringen i fjor påviste vi et par stokker fra det som må ha vært dammen oppstrøms for kverna. Kvernhuset her hadde to kverner, men sto til forfalls da det ble fjernet i 1886. Omkring 100 meter lenger nedstrøms lå for øvrig saga.

Noe lenger ned i samme bekken, i Fosselifossen, lå det også ei kvern. Mye av stendemningen i oppkant av fossen er fortsatt intakt.

I Sørlibekken, som renner forbi Vesle-Bøe (3029/1) og ut i Bøbekken, lå det to bekkverkner.

Fundamenter er påvist – både i Sørli der husmannsplassen lå, og nedenfor gårdstunet på Vesle-Bøe. Går vi mot Brenne, var det kvernhus med to bekkekverner i Brennebekken like ved Damholen. Lokale stedsnavn som Kvernhusdalen og Kvernhusdalløkkene indikerer at det noe lenger nedstrøms også har ligget ei bekkekvern – i så fall trolig for Vesle-Bøe. I Damneshølen, like ved Tomtebrua på fylkesveien, lå det også ei kvern. Fortsatt ser vi restene etter stolper i demningen. Stedsnavnet Kvennhushaugen lever ennå i beste velgående. Kommer vi lenger ned i bekken, i Kullerudbekken, nærmere Gryteevja, var det minst to kverner i tillegg til sag og flishøvel.

”1 liden Beche Foss”

Vi vet ikke når de første bekkekvernene ble bygd. I en matrikkel fra 1667 er det nevnt bare fire kverner i hele Varteig, på Brunnsby, Knatterud og østre og vestre Sikkeland. Det må nok imidlertid ha vært flere kverner, men som kanskje akkurat dette året lå nede. I samme matrikkelen fra 1667 blir nemlig ”1 liden Beche Foss” nevnt som tilliggende herlighet til Bøe. Og denne fossen hadde jo ingen verdi om ikke vannkraften ble utnyttet. I 1723 nevnes i alt 23 kverner i Varteig, og det antallet vokste ut over dette århundret. Etter hvert kom det større og langt mer rasjonelle helårs drevne møller, blant annet på Ise, som gjorde de små bekkekvernene overflødige. De forsvant derfor utover på 1800-tallet.

Høkelia

Høkelia var opprinnelig husmannsplass under Tomta. Bolighuset ble revet av eier, trolig mot slutten av 1960-tallet. Låven sto noe lenger, men ble revet i forbindelse med holesletting på eiendommen. I dag kan vi se mur etter grisehus og plata etter hønehuset, mens det ikke er noe igjen etter tuftene verken av lagård eller våningshus. De siste beboerne på Høkelia var Sofie og Kolbjørn Dalen med barna Synnøve og Kjell. De flyttet fra plassen på 1960-tallet. Høkelia var på rundt 30 dekar dyrket mark, samt noe skog. Plassen ble etablert tidlig på 1700-tallet, men ble selveiende først i 1847. Da var det datteren på Tomta, Helene Evensdatter, og ektemannen Ole Andersen fra Båserud i Rakkestad som kjøpte småbruket av Helenes foreldre for 200 spesidaler. I barneflokkene til Helene og Ole nevner vi to – Edvard som senere kom til Nordstu-Bøe og Arne som kom til Stenkleva.

Senere blir det noen eierskifter, før Peder Johannesen fra Hovden i Tune kjøper plassen rundt 1900. Han er nok i ettertid mer kjent under navnet Peder Revelsby. I 1917 selger han til Kristian Myrås. I 1932 går småbruket over til Kristians svoger, Lars Bøe på Nordstu-Bøe – og siden har Høkelia vært én driftsenhet sammen med gården Bøe (3028, 11).

Dette bildet er tatt fra Bøhaugen, og viser bygningene på Høkelia rundt 1950. På Grå-tass med selvbinder på slep sitter Elsa Bø.

13. Vesle-Bøe

Et av de eldste gårdstunene i Varteig – 3029/1.

Gårdstunet på Vesle-Bøe er svært gammelt og særegent. Bare driftsbygningen og vognskjulet er av nyere dato, mens de andre bygningene kan være et par hundre år gamle. Trolig er dette et av de eldste gårdstunene i Varteig.

Tunet får et nærmest majestetisk anstrøk gjennom de to høyreiste steinene som danner grindstolper og to prektige løvtrær som i sin tid er plantet på tunet ved den gamle innkjørselen til gården. Trærne er en ask på sørsiden og en eik på nordsiden av innkjørselen.

Dette var det gamle gårdstunet mens Bøe lille ennå var én gård, inntil gården ble delt mellom to brødre i 1849 og man fikk 3029/1 og 3029/2. 3029/1 ble benevnt som ”der framme”.

Fra før delingen

Både våningshus, bryggerhus og stabbur er i sin opprinnelige form fra før gården ble delt i 1849. Boligen hadde for øvrig opprinnelig inngang mot øst. Tidligere eier Ole Johannessen Bøe (1881-1939) har fortalt at ut fra utsparringer i tømmerveggen kan man se at huset i sin tid har vært tatt ned og bygd opp igjen. Boligen har i flere omganger vært gjenstand for restaurering og påbygg, senest i 2008.

Bryggerhuset ble restaurert etter en brann i 1965, og det åpne inngangspartiet ble bygd inn i 1975. Stabburet fikk på et tidspunkt bordkledning, men den ble fjernet omkring 1980 – slik at bua nå framstår slik den sto da den var ny.

Flyfoto fra 1950-tallet som viser gården. Som man ser, er dette noen år før første byggetrinn på veien Tomta-Brenne.

300-årig slektsrekke

Vi kan spore slekta på Vesle-Bøe greit tilbake til Kari/Karen Pedersdatter, født i 1696. Når foreldrene var født, vet vi ikke – men kanskje rundt 1660. Mulig var det velstand her allerede den gang, men i alle fall kom det en stor og økonomisk velsituert slekt inn på gården da Peder Arnesen fra Grimstad i Rakkestad giftet seg med Kari 5. januar i 1721.

Det het seg på et tidspunkt at bonden på Grimstad ”hadde seks sønner og seks gårder”. De seks gårdene skal ha vært Grimstad, Schie og Spydslaug i Rakkestad og

Haga, Moen og Ruud i Eidsberg.

Solid økonomi gjorde at folk fra Vesle-Bøe opp gjennom århundrene også har hatt betydelige eierinteresser i deler av Store-Bøe. Blant annet var det en sønn av Kari og Peder herfra som førte sin slekt videre på det som i dag er Søstu-Bøe og Nestu-Bøe. Det var Arne Pedersen, som også hadde eierinteresser i Gryte.

Godt med arbeidskraft

Vesle-Bøe fortsetter i generasjonene fram til brødrene Even og Ole Pederssønner overtok foreldregården i 1849. De deler gården – slik at Even overtar her framme – som i dag eies av Ingunn og Helge Grøtvedt, mens Ole får den søndre halvdelen – som nå eies av Wenche og Per Brattset. Takket være muntlige overleveringer vet vi ganske mye om hvordan man løste bygningsbehovet ved delingen av gården. Man kan i alle fall slå fast at det må ha vært godt med arbeidskraft.

Brødrene kom nemlig overens om at låven med stall og fjøs ble tatt ned ”der framme” og satt opp igjen på den nye gården. Hovedbygningen og bryggerhuset ble stående igjen på hovedbølet. Det er bygg som fortsatt står godt på tunet.

Inntil nytt husvære sto klart på søndre Vesle-Bøe, bodde Ole og familien i bryggerhuset på det som hadde vært hovedbølet.

Både bolig, stabbur og bryggerhus er i sin opprinnelige form eldre enn 1849.

Ut av slekta

Selv om gården ble delt, fortsatte begge eiendommene å gå i samme slekta i ytterligere flere generasjoner.

Da Agnes og Oskar Karlsen selger nordre Vesle-Bøe (3029/1) på 1930-tallet til Ole Johannessen fra Søstu-Bøe, var Oskar tipptippoldebarnet av Kari som giftet seg med Peder fra Grimstad.

Når Martha og Johannes Evensen i 1960 selger 3029/2 til Gerd og Knut Skaar, var man kommet enda ett slektsledd lenger ut – slik at Johannes som tipptipptippoldebarn til Kari var sjuende slektsleddet.

Ole fra Søstua kjøpte altså 3029/1 etter Agnes og Karl. Ole dør imidlertid i 1939, og broren Arne Johannessen overtar. Arne og gårdsgutten Arthur Østby drev gården fram til 1958, da han solgte til Emma og Eugen Grøtvedt.

De to prektige løvtrærne og de to store steinene som grindstolper gir et majestetisk anstrøk. I bakgrunnen ser vi Nestu-Bøe og Oppstu-/Bortstu-Bøe.

Varteig Historielag

Stiftet 8.2.1982

Internett: www.varteig-historielag.no

E-post: varteighistorielag@gmail.com

Org.nr.: 991 901 809

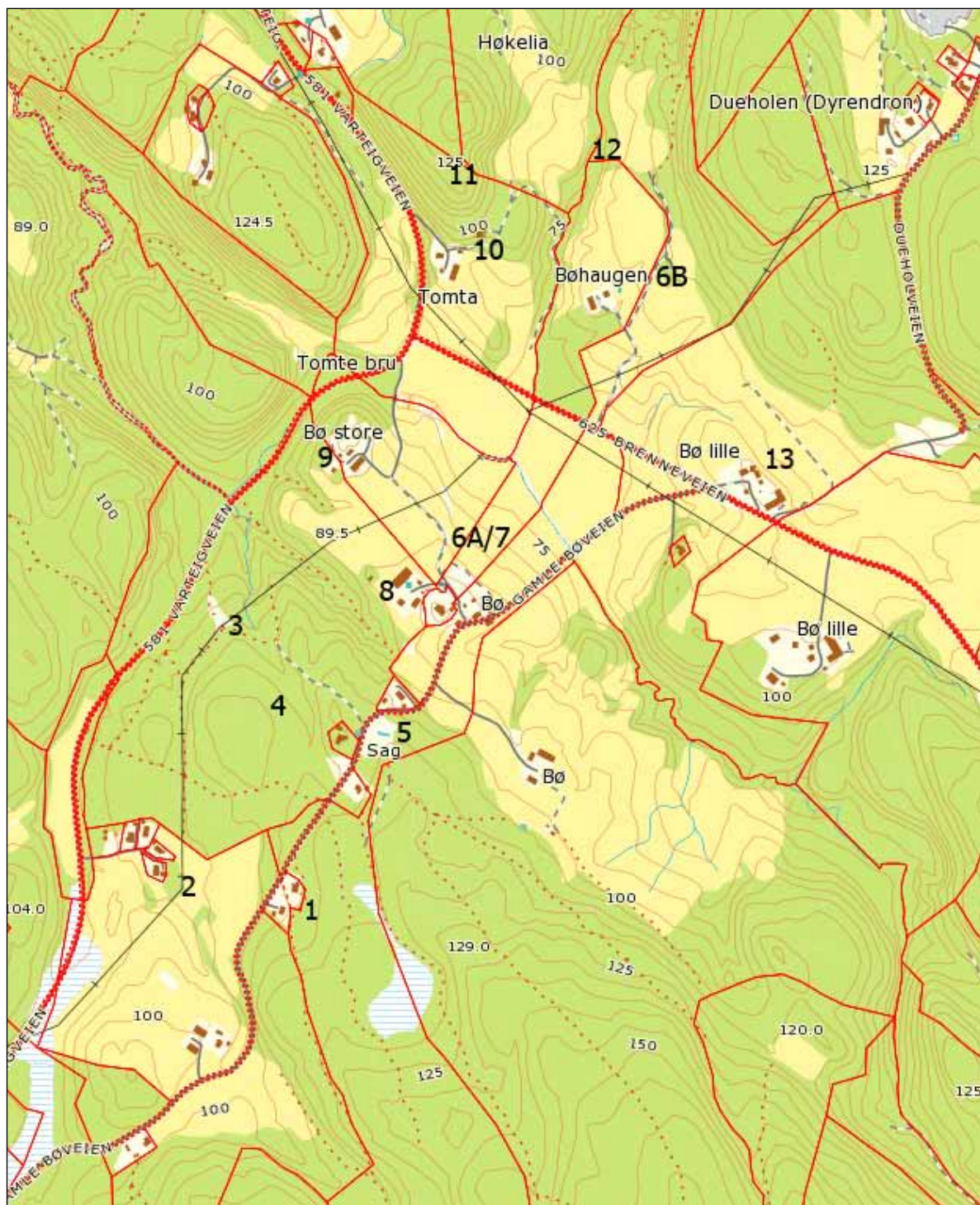
VARTEIG HISTORIELAG har som formål å vekke og fremme den historiske interesse blant bygdas befolkning og andre som er interessert i bygda. Dette gjøres ved bl.a.

- å avholde møter med lokalhistoriske foredrag
- innsamling av kildemateriale og gjenstander av historisk verdi
- registrering og bevaring av kulturminner
- stimulering og hjelp til slektsgranskere

VARTEIG HISTORIELAG har 2 æresmedlemmer og ca 110 ordinære medlemmer. Medlemskontingent er p.t. 200 kr (100 kr for familiemedlem).

Styret i Varteig Historielag 2011:

Leder	Kjell Lunde	tlf 69131303
Nestleder	Erling Skivdal	tlf 69225149
Styremedlem	Karin Ek	tlf 69132876
Styremedlem	Kari Lunde	tlf 69149062
Styremedlem	Øistein Bøe	tlf 69132889

1. Lauvås	7. Ukjent gård
2. Nordre Rogndalen	8. Skolestue
“Gammeltomta”	9. Landhandel
3. Torebråten	10. Bronsealder røyser
4. Dansærbærja	11. Engås
5. Bøsaga	12. Kvern
6A/6B. Middelalderkirke	13. Vesle-Bø